

*А. У. Лянкевіч,
кандыдат філалагічных навук,
старшы выкладчык кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ*

**Сучасныя тэндэнцыі развіцця тэрміналогіі прыкладной
інфарматыкі (на прыкладзе «Тлумачальнага слоўніка
па інфарматыцы» М. Савіцкага)**

Камп'ютарная тэрміналогія, або тэрміналогія прыкладной інфарматыкі, – на сённяшні дзень, магчыма, адна з самых «беларусізаваных» сфер дзейнасці, звязаных з дакладнымі навукамі. Прычынай гэтага могуць быць наступныя фактары: па-першае, прыкладная інфарматыка як галіна пачынае найбольш плённа развівацца з канца 1990-х – пачатку 2000-х гадоў, ужо ў незалежнай Рэспубліцы Беларусь, калі роля беларускай мовы ў няпобытавых сферах стала больш заўважнай, чым у савецкі час, і ў гэты час найбольш актыўным робіцца пакаленне людзей, якія атрымалі адукацыю ў 1990-я гады, у тым ліку ў час, калі беларуская мова была адзінай дзяржаўнай; па-другое, ІТ-тэхналогіі – гэта ў значнай ступені віртуальная галіна дзейнасці, таму ўдзельнікі працэсу могуць быць не знаёмыя між сабой і, адпаведна, не баяцца быць негатыўна ацэненымі з прычыны выкарыстання недамінантнай мовы; і па-трэцяе, прыкладная інфарматыка – імаверна, адзіная сфера практычнай дзейнасці ў Беларусі, дзе не дамінуе руская мова (з прычыны таго, што звычайна асноўная рабочая мова ў ІТ-кампаніях – англійская), адпаведна, беларуская і руская мовы знаходзяцца ў больш-менш роўным становішчы і пры распрацоўцы тэрмінаў часта адбываецца зварот да ўнутраных рэсурсаў мовы.

Асаблівасць тэрміналогіі прыкладной інфарматыкі заключаецца сярод іншага ў тым, што самыя раннія тэрміналагічныя распрацоўкі былі здзейснены не столькі навукоўцамі, колькі практыкамі – першымі карыстальнікамі персанальных камп'ютараў і інтэрнэту, і першыя такія слоўнікі тэрмінаў размяшчаліся непасрэдна ў інтэрнэце, часцей за ўсё на спецыялізаваных форумах (найбольш шырокім зборам камп'ютарнай тэрміналогіі з'яўляецца праект «Кампутэрм», які на сённяшні дзень змяшчае 2005 артыкулаў [6]). Многія такія слоўнікі падавалі разам тэрміны і прафесіяналізмы (т. зв. камп'ютарны жаргон, або камп'ютарны слэнг), і першыя ўласна навуковыя артыкулы таксама пераважна былі звязаныя з даследаваннем такога слэнгу і шырэй – выкарыстаннем беларускай мовы ў інтэрнэце [3; 4; 2; 10 і інш.]. Нас жа ў дадзеным

артыкуле будуць цікавіць збольшага праблемы развіцця ўласна тэрміналогіі.

Першай грунтоўнай навуковай распрацоўкай беларускай тэрміналогіі прыкладной інфарматыкі з'яўляецца выдадзены ў 2009 г. «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы» М. Савіцкага, які змяшчае 2500 тэрмінаў [7] (у 2014 г. перавыдадзены, павялічаны на 500 тэрмінаў [8]¹). Як адзначаецца ў прадмове да выдання, слоўнік з'яўляецца плёнам асабістага дванаццацігадовага досведу выкладання на беларускай мове ў Беларускаім дзяржаўным эканамічным універсітэце вучэбных дысцыплін па інфарматыцы і вылічальнай тэхніцы, а таксама актыўнага шматгадовага ўдзелу ў працы Тэрміналагічнай камісіі пры Таварыстве беларускай мовы імя Ф. Скарыны пад кіраўніцтвам прафесара Я. Стэпановіча. Аўтар падрыхтаваў некалькі навучальных дапаможнікаў на беларускай мове па інфарматыцы для студэнтаў УВА, большую частку з якіх выдаў. Таксама адзначана, што «пры падрыхтоўцы слоўніка акрамя ўжытай літаратуры, якая прыведзена ў спісе, аўтар абапіраўся на матэрыялы навуковых канферэнцый па праблеме беларускамоўнай навуковай тэрміналогіі (20–30-я і 90-я гады ХХ-га стагоддзя) і досвед Тэрміналагічнай камісіі пры ТБМ імя Ф. Скарыны» [7, с. 4].

Што характэрна, – і гэта ёсць першай асаблівасцю развіцця тэрміналогіі на сучасным этапе – гэта не перакладны руска-беларускі слоўнік (як большасць тэрміналагічных выданняў), а ўласна беларускамоўны слоўнік, пры гэтым у якасці дапаможнай мовы ўжываецца англійская (у кожным слоўнікавым артыкуле ў дужках прыводзіцца англійскі эквівалент), напрыклад:

Аб'яднанне (union) – аперацыя над мноствамі, у выніку якой ствараецца новае мноства, якое ўтрымлівае элементы ўсіх аб'яднаных мностваў.

Дазвól на дóступ (arbitration) – працэс атрымання доступу адной з некалькіх прылад, якія зрабілі запыт, да адраснай шыны.

Аўтар адзначае, што рускамоўныя адпаведнікі наўмысна не ўжываюцца, «каб падкрэсліць самадастатковасць беларускай мовы і яе самастойнасць сярод развітых моў свету» [7, с. 4]. Думаецца, што ў гэтым прынцыпе ёсць не толькі ідэалагічны складнік, але і практычны: англійскія эквіваленты тэрмінаў у высокай ступені запатрабаваныя, у той час як рускія маглі б быць факультатыўнымі, але тады слоўнік давялося б ператвараць з тлумачальнага ў перакладны.

¹ У 2014 г. слоўнік перавыдадзены «класічным» правапісам (т. зв. «тарашкевіцай»), таму цытаты ў тэксце нашага артыкула прыводзяцца паводле першага выдання.

Арыентацыя на ўнутрымоўныя рэсурсы, якая была характэрна і для лексікаграфічнай дзейнасці 1920-х гадоў, праяўляецца ў выкарыстанні некаторых матэматычных тэрмінаў, распрацаваных у той перыяд, для тлумачэння пэўных тэрмінаў інфарматыкі (напрыклад, *дзеліва*, *развязанне*):

Дзельнік (*divider*) – лічба, на якую дзеляць другую лічбу (*дзеліва*)².

Лагічнае праграмаванне (*logical programming*) – разнастайнасць дэкларатыўнага праграмавання, пры якім праграміст апісвае развязанне задачы на дакладнай лагічнай мове, напрыклад на мове праграмавання *Prolog*. <...>

Таксама адзначаная тэндэнцыя праяўляецца ў прыхільнасці да т. зв. «рэфарматарскага кірунку» фарміравання тэрміналогіі, у аснове якога ляжыць ідэя аб прыярытэтным выкарыстанні пераважна «сродкаў нацыянальнай мовы (...) з выразнай пурыстычнай тэндэнцыяй у дачыненні да рускамоўнага ўплыву» [5, с. 36–37], пра што сведчыць ужыванне слоў *кампутар* vs. *камп'ютар*, *звесткі* vs. *даняыя*, *зменная* vs. *пераменная*, *выраз* vs. *выражэнне* і інш., аддаванне перавагі суфіксам -*ава/-ява-* перад -*ірава/-ырава-*, -*н/-альн-* перад -*уч/-юч-* у дзеепрыметніках, а таксама -*нік* перад -*цель*:

Абсалютная велічыня (*absolute value*) – значэнне зменнай, якое ўзята без знака. У мовах праграмавання: абсалютная велічыня вызначаецца з дапамогай уладкаванай функцыі *ABS*.

Матэматычны выраз (*mathematical expression*) – выраз, у якім выкарыстоўваюцца лікавыя значэнні і апэратары.

Аб'ектны код (*object code*) – код, згенераваны транслятарам альбо асэмблерам пры трансляцыі зыходнага тэксту праграмы; праграма ў машынным кодзе, якая можа быць выкарыстана для непасрэднага выканання кампутарам.

Абмён звесткамі (*data communication*) – працэдура прыёму і перадачы звестак, уключна кадаванне, дэкадаванне, буферызацыю і праверку. Гэта тэхніка дазваляе скамбінаваць звесткі з розных дадаткаў альбо перадаць звесткі з аднаго кампутара на другі.

Меню ўсплыўное (*pop-up menu*) – меню, якое з'яўляецца на экране дысплея ў беглым становішчы курсора і знікае пасля выбару каманды.

Магнітная карта (*magnetic card*) – энэрганезалежная вонкавая запамінальная прылада ў выглядзе пластыкавай карткі, паверхня якой пакрыта магнітным матэрыялам.

² Тут і далей у прыкладах падкрэсліванне наша. – А. Л.

Выпрамнік (*rectifier*) – элемент электрычнага ланцуга, які прапускае ток у адным кірунку і не прапускае ў іншым. Выпрамнік выкарыстоўваецца для пераўтварэння зменнага току ў пастаянны.

Разам з пэўнымі пурыстычнымі тэндэнцыямі нельга не адзначыць выкарыстанне інтэрнацыяналізмаў – запазычанняў з англійскай мовы як галоўнай крыніцы тэрміналогіі прыкладной інфарматыкі. Гэты спосаб утварэння тэрмінаў не з’яўляецца вельмі пашыраным і ўжываецца пераважна тады, калі паняцце, абазначанае тэрмінам, увайшло ў агульнаўжывальную лексіку і стала шырока вядомым, напрыклад:

Вэб-сайт – сукупнасць узаемазвязаных гіпертэкставых (гіпермедыйных) рэсурсаў у Сусветнай павуціне. Тэрмін *Web-сайт* указвае альбо старонкі, альбо серверы ў *Internet*, дзе знаходзіцца акрэсленая інфармацыя.

Інтэрфэйс карыстальніка (*user interface*) – частка праграмы, з якой узаемадзейнічае карыстальнік альбо ў выглядзе інтэрфэйс каманднага радка (пры ўводзе каманды з клавіятуры), альбо меню інтэрфэйс (каманды падаюцца праграме з дапамогай сістэмы меню).

Пры гэтым некаторыя тэрміны-англіцызмы ўжываюцца ў адрознай форме ад той, у якой слова запазычылася ў рускую мову, напрыклад, *модэм* – рус. *модём* (параўн.: *мадэм* у «Граматычным слоўніку назоўніка»):

Модэм (*modem*) – прылада для абмену інфармацыяй з аддаленым кампутарам па тэлефонных лініях. <...>

Пурыстычным імкненнем можа быць растлумачана ўтварэнне наступнай калькі з англійскай мовы:

Матчына плата (*mother board*) – асноўная плата сістэмнага блоку кампутара для кампутарнай схемы; на ёй размяшчаецца асноўная частка мікрасхем: мікрапрацэсар, супрацэсар, апэратыўная памяць, сістэмная і лакальныя шыны, а таксама раз’ёмы для падключэння адаптараў.

Нягледзячы на зафіксаванае шэрагам лексікаграфічных выданняў слова «мацярынскі» (у т. л. і ў спецыяльным значэнні – *мацярынская плата* [1, с. 561]), аўтар аддае перавагу слову «матчын», за якім не фіксуецца спецыяльнага значэння (параўн.: *матчын* – 1. які належыць матцы: *матчына хата* // які мае адносіны да маткі, уласцівы ёй: *матчына ласка* // такі, як у маткі: *матчыны вочы*; 2. родны, народны: *матчына мова*) [9, с. 123]. На нашу думку, выбар аўтарам слова «матчын» абгрунтоўваецца яго жаданнем пазбегнуць ужывання тэрміналагічнага выразу, агульнага з рускай мовай (параўн.: *мацярынская плата* – *материнская плата*).

Наступнай тэндэнцыяй адзначым параўнальна шырокую варыятыўнасць, якая звычайна вынікае з адной з наступных прычын:

1) паралельнае выкарыстанне ўласна беларускага і запазычанага тэрміна:

Выразка, скрап (*scrap*) – дадатак альбо сістэмны файл, прызначаны для захоўвання звестак дакумента, якія памечаны для перамяшчэння, капіявання альбо выдалення.

2) паралельнае ўжыванне ўласна беларускіх слоў-сінонімаў, якія не супадаюць са словамі рускай мовы, для абазначэння таго самага паняцця (як аднакаранёвых з рознымі фармантамі, так і рознакаранёвых):

Вяртанне, зварот (*return*) – перадача кіравання сістэмай ад выклікальнай праграмы да праграмы, што яе выклікае. Моўная канструкцыя ў працэдуры, якая адзначае канец паслядоўнасці дзеянняў у гэтай працэдуры.

3) паралельнае ўжыванне ўласна беларускіх слоў-сінонімаў, адно з якіх супадае са словам з рускай мовы, для абазначэння таго самага паняцця:

Матэматыка дастасобная (*прыкладная, application mathematics*) – прымяненне матэматыкі да развязання задач, пастаноўка якіх, як правіла, не звязваецца з патрэбамі самой матэматыкі.

4) паралельнае ўжыванне даўно запазычаных слоў, блізкіх па значэнні:

Кантроль, рэвізія (*audit*) – у вылічальнай тэхніцы: праверка абсталявання, праграм, рэжымаў работы і працэдур, якая праводзіцца з мэтай вызначыць, наколькі эфектыўна функцыянуе сістэма ў цэлым, асабліва з пункту гледжання забеспячэння цэласнасці і абароненасці звестак.

Такім чынам, абагульніўшы вышэйсказанае, адзначым наступныя тэндэнцыі развіцця тэрміналогіі прыкладной інфарматыкі, якія адлюстраваліся ў «Тлумачальным слоўніку па інфарматыцы» М. Савіцкага:

1. Пераклад тэрмінаў (і калькаванне) непасрэдна з англійскай мовы (якая часцей за ўсё і з’яўляецца першакрыніцай), а не з рускай мовы (або праз пасрэдніцтва рускай).

2. З аднаго боку, арыентацыя на ўнутраныя рэсурсы мовы і лексікаграфічную дзейнасць 1920-х гг., з другога боку, выкарыстанне інтэрнацыяналізмаў (у дадзены выпадку слоў англійскага паходжання).

3. Параўнальна шырокая варыятыўнасць тэрмінаў, што ў прынцыпе характэрна для ўсіх тэрміналагічных сістэм на пачатковых этапах іх фарміравання.

Літаратура

1. Беларуская-рускі слоўнік у 3 т. / пад рэд. А. А. Лукашанца; Т. 2. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2012. – 1087 с.
2. Бялова, К. А. Моўныя асаблівасці беларускага інтэрнэт-дыскурсу / К. А. Бялова // Беларуская лінгвістыка. – 2010. – Вып. 65. – С. 104–110.
3. Важнік, С. Беларуская мова ў Інтэрнэце / С. Важнік // Acta Neophilologica. – 2006. – № 8. – С. 79–89.
4. Важнік, С. А. Інтэрнэт-камунікацыя па-беларуску: глабальная інтэрнацыяналізацыя ці чарговы крок да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі / С. А. Важнік // Даследаванні па германа-славянскай філалогіі = Acta Germano-Slavica: зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 1. / Пад рэд. Я. Я. Іванова. – Магілёў, 2007. – С. 178–199.
5. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія: станаўленне, структура, функцыянаванне / Д. В. Дзятко. – Мінск: БДПУ, 2009. – 192 с.
6. Кампутарны слоўнік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://kamputerm.org/index.php.html> – Дата доступу: 19.12.2017.
7. Савіцкі, М. Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы / М. Савіцкі. – Мінск: Энцыклапедыкс, 2009. – 300 с.
8. Савіцкі, М. І. Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы. 2-е выд. / М. І. Савіцкі. – Мінск: Медыял, 2014. – 418 с.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. Т. 3. – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1979. – 672 с.
10. Шпакоўская, Л. І. Камп’ютарны слэнг і літаратурная мова: праблемы канкурэнцыі / Л. І. Шпакоўская // Інновацыйныя адукацыйныя тэхналогіі. – 2012. – № 2 (30). – С. 64–68.